

**Political Divergence of Kufa and
Basra during the Caliphate of Uthman (23-35 AH);
An Analysis Based on Tribal Composition and
the Function of Conquests**

Abolfazl Salmani Gavari*

Mohammad Karbalaie Hasani**

Abstract

The formation of political divergence between Kufa and Basra during Uthman's caliphate (23-35 AH) is a pivotal issue in early Islamic history. These two military cities, established under Umar with shared objectives, exhibited contrasting reactions during the crisis of 35 AH: Kufa became the primary center of opposition against the Caliph, while Basra adopted a supportive or passive stance. Employing a comparative-analytical approach and the concept of "divergence," this article examines this distinction across three levels: structural (tribal composition), functional (conquests), and strategic (political performance). Basra's balanced tribal structure versus Kufa's confrontational heterogeneity; Basra's successive conquest successes versus Kufa's sense of decline; and Basra's strategy of loyalty versus Kufa's strategy of confrontation. The findings demonstrate that Uthmanic-era developments cannot be explained solely by religious motives or tribal appointments, but must be understood as the culmination of a gradual divergent process rooted in structural differences.

Keywords: Kufa, Basra, Uthman ibn Affan, Political Divergence, Conquests, Tribal Composition.

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), Af.soleymani@ut.ac.ir

** M.A. Student of Islamic History, University of Tehran, Tehran, Iran, mokarbalaie@gmail.com

Date received: 10/12/2025, Date of acceptance: 09/05/2026

Introduction

The political and social divergence between Kufa and Basra represents a central discussion in early Islamic historiography. Established with common military objectives under Umar, these cities followed contradictory paths during Uthman's caliphate, reaching their peak in the crisis of 35 AH. Previous scholarship—notably Martin Hinds' works on Kufan political alignments and the murder of Uthman, and Hichem Djait's studies on Yemeni tribes in Kufa—has illuminated aspects of this issue. However, existing research lacks a comparative and systematic analysis of political divergence through structural and functional factors. This article addresses this gap by examining how tribal composition and conquest patterns in these two cities during Uthman's caliphate laid the groundwork for their political divergence and how Uthman's policies influenced this process.

Materials and Methods

This historical study employs a descriptive-analytical approach with a comparative case study design. The research traces the process of political divergence through analyzing the interaction of structural factors (tribal composition) and functional factors (conquests). Data collection was library-based, relying on primary sources (al-Tabari, al-Baladhuri, Ibn A'tham) and reputable secondary research. Data analysis was conducted qualitatively, emphasizing interpretation and comparative analysis.

Discussion and Results

Structural Level (Tribal Composition): Basra possessed a balanced and homogeneous tribal composition with a history of pre-Islamic coexistence among tribes such as Tamim, Bakr ibn Wa'il, 'Abd al-Qays, Azd, and Ahl al-'Aliya, creating a natural power balance. In contrast, Kufa was characterized by a confrontational and heterogeneous structure with competing Northern and Southern tribes, including Kinda, Hamdan, Madh'hij alongside Banu Asad, Kinana, and Quraysh. This diversity led to power dispersion and intensified rivalries. The powerful "Ahl al-Ayyam wa al-Qadisiyya" (veterans of Qadisiyya and Jalula) in Kufa formed an identity-forming core that resisted tribal aristocracy. Basra lacked such a core, making its political structure more adaptable to central authority. Kufa's composition created multi-polar structures prone to conflict, while Basra's balanced structure provided conditions for centralized management. **Functional Level (Conquests):** Kufa, the primary military base during Umar, experienced a sense of decline during

Uthman, while Basra achieved unprecedented success under 'Abdullah ibn 'Amir. The conquest of Khurasan in 30 AH was particularly significant: Uthman ordered both governors to march toward Khurasan, stipulating that whoever arrived first would be commander. Kufans delayed, and Basran forces conquered Khurasan, dealing a severe blow to Kufan pride and military supremacy. This event ended the concept of a "united Iraq," intensified Kufan grievances, and effectively cut off the continuous flow of conquests and spoils for Kufa. For Basra, conquests became a factor for integration with the central government; for Kufa, they became a factor for divergence.

Strategic Level (Political Performance): Basra adopted a strategy of loyalty and conformity, benefiting from Uthman's policies and 'Abdullah ibn 'Amir's successes. Basran grievances were limited to specific issues, never developing into systematic opposition. Kufa adopted confrontation, as the gradual rise of tribal aristocracy at the expense of "Ahl al-Ayyam wa al-Qadisiyya" threatened its identity core and interests. Appointments of governors like al-Walid ibn 'Uqba (accused of mismanagement) and Sa'id ibn al-'As (who favored aristocracy) intensified opposition. While Uthman attempted appeasement through Abu Musa al-Ash'ari, this proved superficial. Kufan protests had a structural nature, objecting to Uthman's entire governance system and expanding from economic-military issues to questions of political legitimacy. **Uthman's Policies as an Accelerating Factor:** Uthman's policies—particularly the empowerment of tribal aristocracy and the Umayyad clan—acted as a catalyst transforming structural differences into open political confrontation. Historical documents show Uthman appointed most key Umayyad officials in the first one to two years of his caliphate. His rule coincided with two trends: the decline of Companions whom Umar had promoted and the rise of pre-Islamic tribal aristocracy. The fundamental shift from Umar was the turn toward tribal aristocracy seeking to marginalize veteran conquerors. For Kufa, these policies threatened identity and interests; for Basra, they created advancement opportunities. The influx of new immigrants to Kufa further weakened veteran conquerors, as newcomers aligned with tribal aristocracy. Uthman's policy of encouraging migration to Kufa while empowering Basra can be interpreted as an attempt to reduce Kufa's dominance, though it inadvertently intensified divergence.

Conclusion

This research concludes that the contrasting reactions of Kufa and Basra were not random but the inevitable outcome of profound structural differences in demographic composition, political identity, and military-economic position interacting with Uthman's policies. The divergence operated on three levels: structural (Basra's balance versus Kufa's fragmentation), functional (Basra's success versus Kufa's decline), and strategic (Basra's loyalty versus Kufa's confrontation). Uthman's policies acted as an accelerator. For Kufa, these policies threatened the city's identity core and military-economic interests. For Basra, they created advancement and loyalty consolidation opportunities. Therefore, the different paths cannot be attributed solely to aristocratic conspiracies, religious motivations, or nepotistic appointments, but must be understood as the culmination of a gradual divergent process rooted in structural differences between the two cities.

Bibliography

- al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā. (1337/1958). *Futūḥ al-buldān*. Translated by Muḥammad Tawakkul. Tehran: Naqrah Publishing. (in Persian)
- al-Ḥibrī, Tayeb. (2010). *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*. New York: Columbia University Press.
- al-Mūsawī, 'Alī Sa'dūn Hātū. (1402/1982). "Al-tayyārāt al-siyāsiyya fī al-Kūfa ḥattā nihāyat al-qarn al-awwal". Master's Thesis, University of Religions and Denominations. (in Persian)
- al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1374/1995). *Tārīkh al-umam wa al-mulūk*. Translated by Abū al-Qāsim Pāyandih. Tehran: Asāṭir. (in Persian)
- 'alī, Šālīḥ Aḥmad. (2004). *Al-futūḥāt al-Islāmiyya*. Beirut: Sharikat al-Maṭbū'āt lil-Tawzī' wa al-Nashr.
- Djaīt, Hichem. (1976). "Les Yamanites à Kūfa au ier siècle de l'Hégire." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19(2), pp. 148-181.
- Djaīt, Hichem. (2000). *Al-fitna: jadaliyyat al-dīn wa al-siyāsa fī al-Islām al-mubakkir*. Beirut: Dār al-Ṭalī'a.
- Fakhrānī, Jawād. (1397/2018). "Ta'thīr wulāt al-Kūfa bar taghyīr huwiyyat-i siyāsī-madhabī-yi mardum-i Kūfa" (in Persian). Master's Thesis, Shahid Chamran University.
- Gibb, H. A. R. (1955). "An Interpretation of Islamic History - II." *The Muslim World*, 45(2), pp. 121-133.
- Hinds, Martin. (1971). "Kūfan Political Alignments and Their Background in the Mid-Seventh Century A.D." *International Journal of Middle East Studies*, 2(4), pp. 346-367.
- Hinds, Martin. (1972). "The Murder of the Caliph 'Uthmān." *International Journal of Middle East Studies*, 3(4), pp. 450-469.

397 Abstract

- Husaynī, Sayyid Amīr. (1397/2018). "Barrīsī-yi awḍā' -i siyāsī - ijtīmā'ī wa farhangī-yi Baṣra" (in Persian). Master's Thesis, Kharazmi University.
- Husaynī, Sayyid Amīr. (1402/2023). Baṣra wa naqsh-i ān dar taḥawwulāt-i qarn-i avval-i hijrī (in Persian). Tehran: Sāzmān-i Tablīghāt-i Islāmī.
- Ibn A'tham al-Kūfī, Muḥammad ibn 'Alī. (1372/1993). Al-futūḥ (in Persian). Translated by Muḥammad ibn Aḥmad Mustawfī. Tehran: Sāzmān-i Intishārāt-i Inqilāb-i Islāmī.
- Ibn Qutayba al-Dīnawarī, 'Abdallāh ibn Muslim. (1992). Al-ma'ārif. Cairo: Al-Hay'a al-Miṣriyya.
- Ibn Sa'd, Muḥammad ibn Sa'd. (1374/1995). Ṭabaqāt . Translated by Maḥmūd Maḥdawī Dāmaghānī. Tehran: Farhang wa Andīsha. (in Persian)
- Ibn Shabba al-Numayrī, 'Umar. (1410/1989). Tārīkh al-madīna al-munawwara. Qom: Dār al-Fikr.
- Jabalī, Fu'ād. (1999). The Companions of the Prophet. Ph.D. Dissertation, McGill University.
- Kā'idī, Umīd 'Alī. (1384/2005). "Tārīkh-i Baṣra az āghāz tā pāyān-i Umawiyān" (in Persian). Master's Thesis, Islamic Azad University. (in Persian)
- Madelung, Wilferd. (1377/1998). Jānīshīnī-yi Ḥaḍrat-i Muḥammad . Translated by a group. Mashhad: Āstān-i Quds-i Raḍawī. (in Persian)
- Morony, Michael G. (1984). Iraq after the Muslim Conquest. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Muḥammadī Milāyarī, Muḥammad. (1379/2000). Tārīkh wa farhang-i Īrān . Tehran: Intishārāt-i Tūs. (in Persian)
- Najafī, Parvīz. (1377/1998). "Ījād-i shahrhā-yi nizāmī tavast-i musalmānān" . Master's Thesis, Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Naṣr ibn Muzāḥim al-Minqarī. (1404/1983). Waq'at Ṣiffīn. Qom: Maktaba-yi Āyat Allāh al-Mar'ashī.
- Ṣamadī, Zahrā and Akbarī, Amīr. (1393/2014). "Dalā'il wa 'awāmil-i mawaffaqiyat-i musalmānān dar fath-i Khurāsān" . Nashriyya-yi Tārīkh, No. 34, pp. 1-21. (in Persian)
- Ṭayyibī, Sayyid Muḥammad. (1390/2011). "Rīsha-hā-yi iqtisādī-yi qiyām-i sāl-i sī wa panj hijrī" (in Persian). Faṣlnāma-yi Pazhūhishnāma-yi Tārīkh-i Islām, No. 2, pp. 119-137.
- Thaqafī Kūfī, Ibrāhīm ibn Muḥammad. (1374/1995). Al-ghārāt . Translated by 'Abd al-Muḥammad Āyatī. Tehran: Vizārat-i Farhang. (in Persian)
- Zubayr ibn Bakkār al-Qurashī. (1386/2007). Al-akhbār al-muwaffaqiyyāt . Edited by Aṣghar Qā'idān. Tehran: Sāzmān-i Tablīghāt-i Islāmī. (in Persian)

واگرایی سیاسی کوفه و بصره در خلافت عثمان (۳۵-۳۳ق.)؛ تحلیلی بر پایه ترکیب قبیله‌ای و کارکرد فتوحات

ابوالفضل سلمانی گواری*

محمد کربلایی حسنی**

چکیده

شکل‌گیری واگرایی سیاسی بین دو شهر مهم نظامی بین‌النهرین، کوفه و بصره، در دوران خلافت عثمان بن عفان (۳۳-۳۵ ق.) از مهم‌ترین مسائل تأثیرگذار در حوادث صدر اسلام بوده است. این دو منطقه که در ابتدا با اهداف مشترک تحت خلافت عمر تأسیس شدند، در طول خلافت او، به‌خصوص بحران سال ۳۵ ق. واکنش‌های متضادی بروز دادند؛ به‌طوری که کوفه به کانون اصلی مخالفت علیه خلیفه تبدیل شد، اما بصره عمدتاً موضعی حمایتی یا منفعل در پیش گرفت. این مقاله با رویکردی تطبیقی-تحلیلی و با تمرکز بر مفهوم «واگرایی» به‌عنوان چارچوب نظری، به بررسی ریشه‌های این تمایز می‌پردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که دو عامل ساختاری در شکل‌گیری این واگرایی تعیین‌کننده بوده‌اند: ۱. ترکیب جمعیتی و قبیله‌ای؛ ساختار متعادل و یکدست بصره در مقابل ساختار تقابلی و ناهمگون کوفه. ۲. کارکرد فتوحات؛ موفقیت‌های پیاپی و هویت‌ساز بصره در دوره عثمان در مقابل احساس افول و محرومیت نسبی کوفه. ۳. سطح راهبردی: انتخاب راهبرد وفاداری و انطباق توسط بصره در مقابل راهبرد تقابل و تغییر توسط کوفه. براین‌اساس، تحولات عصر عثمان را نمی‌توان صرفاً بر اساس انگیزه‌های دینی یا انتصابات قبیله‌ای تحلیل کرد، بلکه باید آن را نقطه اوج یک فرایند واگرایانه تدریجی دانست که ریشه در تفاوت‌های ساختاری دو شهر داشت. کوفه به دلیل دارا بودن هسته هویت‌ساز معترض و

* استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Af.soleymani@ut.ac.ir

** دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه تهران، تهران، ایران، mokaarbaiaic@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۹

زیان دیدن از سیاست‌های جدید، به کانون تقابل تبدیل شد، حال آنکه بصره با بهره‌مندی از همان سیاست‌ها و فقدان چنین هسته‌ای، وفاداری خود به خلافت را حفظ نمود.

کلیدواژه‌ها: کوفه، بصره، عثمان بن عفان، واگرایی سیاسی، فتوحات، ترکیب قبیله‌ای.

۱. مقدمه

شکل‌گیری واگرایی سیاسی و اجتماعی بین کوفه و بصره، دو مرکز مهم حکمرانی اسلامی، از مباحث محوری تاریخ صدر اسلام به شمار می‌رود. این دو شهر که با اهداف مشترک نظامی در دوره خلافت عمر بن خطاب تأسیس شدند، در طول حکومت عثمان بن عفان مسیرهای متمایز و حتی متعارضی را در پیش گرفتند. اوج این اختلافات در بحران سال ۳۵ق. آشکار شد؛ زمانی که کوفه به کانون اصلی مخالفت با خلافت تبدیل شد، درحالی‌که بصره موضعی حمایتی یا منفعلانه اتخاذ نمود. مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی ریشه‌های این واگرایی است. پیشینه پژوهشی این موضوع را مطالعات ارزشمندی مانند آثار مارتین هیندز غنا بخشیده‌اند. او در مقاله *Kūfan Political Alignments* بادقت به تحلیل تضاد منافع بین مهاجران اولیه و تازه‌واردان به کوفه می‌پردازد. او نشان می‌دهد که قرأء در واقع همان مهاجران اولیه‌ای بودند که از نظر نفوذ قبیله‌ای ضعیف شده بودند و تنها مزیت‌شان سبقت در اسلام بود. این گروه در مقابل اشراف قدرتمند قبیله‌ای مانند اشعث بن قیس قرار داشتند. همچنین وی در اثر دیگر خود *The Murder of the Caliph 'Uthmān* درباره قتل عثمان به تطبیق الگوی مخالفت در ایالات می‌پردازد و با وجود اینکه مصریان را بازیگر اصلی حادثه قتل عثمان می‌بیند، از کوفیان نیز غافل نمی‌ماند. مخالفان کوفه، قرأء و پیش‌گامان فتح عراق بودند که با قدرت‌گیری رهبران قبیله‌ای مخالفت مینمودند. وی استدلال می‌کند که عمر باتکیه بر مهاجران و انصار و اعطای امتیاز به سابقان، سعی در تضعیف رهبران سنتی قبیله داشت، اما این سیاست در دوره عثمان به حاشیه رانده و این گروه‌ها عمدتاً به دلیل از دست دادن منافع مادی و موقعیتی خود اعتراض کردند. به‌طور کلی هیندز در تحلیل خود به تضاد منافع بین مهاجران اولیه (قرأء) و اشراف قبیله‌ای در کوفه می‌پردازد. هشام جعیت در مقاله *Les Yamanites à Kūfa au ier siècle de l'Hégire* تأکید می‌کند که کوفه نه تنها یک مرکز نظامی، بلکه پروژه اجتماعی-سیاسی خلافت عمر بود. او نشان می‌دهد که قبایل یمنی نقش محوری در ساختار جمعیتی و سیاسی شهر داشتند؛ اما جمعیت کمتر یمنی‌ها به نسبت شمالی‌ها چالش‌های زیادی درون کوفه به راه انداخت. جعیت کوفه را مرکزی برای

مخالفت با خلافت مطرح می‌کند و علت آن را مرتبط با استقرار یمنی‌هایی که محصور در شهرک‌های نظامی هستند، می‌داند؛ حال آنکه اینان قبلاً به کشاورزی اشتغال داشتند. او بر نقش محوری قبایل یمنی و شرایط خاص اجتماعی-سیاسی کوفه به‌عنوان کانون مخالفت تأکید می‌ورزد. در بررسی آثار مرتبط با تاریخ بصره و کوفه در قرن اول هجری، ملاحظه می‌شود که هر یک از پژوهش‌های موجود، اگرچه وجوهی از مسئله را روشن کرده‌اند، اما در عین حال شکاف‌ها یا محدودیت‌هایی نیز دارند. زهرا صمدی در مقاله «دلایل و عوامل موفقیت مسلمانان در فتح خراسان»، هرچند بر اهمیت فتح خراسان تأکید کرده، ولی آثار این فتح بر روابط دو شهر بصره و کوفه و نیز مناسبات آنها با خلیفه عثمان را مورد توجه قرار نداده است. سید محمد طیبی در پژوهش «ریشه‌های اقتصادی قیام سال ۳۵ ق.»، بصره و کوفه را صرفاً از منظر اقدامات عثمان در تغییر مالکیت زمین‌های عراق تحلیل کرده و فتوحات را به‌عنوان عاملی سیاسی-اجتماعی مؤثر و مستقل در تحولات عراق نادیده انگاشته است. کائیدی در «تاریخ بصره از آغاز تا پایان امویان ۱۴-۱۳۲ ق.»، باوجود پرداختن به تاریخ این شهر، تمرکز اصلی خود را بر دوره پس از سال ۳۵ ق. نهاده و با رویکردی توصیفی، به چگونگی شکل‌گیری اولیه بصره و تأثیرپذیری آن از سیاست‌های عثمان در مقایسه با کوفه پرداخته است. حسینی در آثار خود با عناوین «بررسی اوضاع سیاسی-اجتماعی و فرهنگی بصره از آغاز تا پایان دوره امویان» و «بصره و نقش آن در تحولات قرن اول هجری»، عمدتاً بر ساختار قبیله‌ای و ترکیب جمعیتی بصره متمرکز شده و تحلیل مقایسه‌ای وقایع این شهر با کوفه با محوریت رفتار سیاسی کوفه را در دستور کار قرار نداده است. نجفی در مقاله «ایجاد شهرهای نظامی توسط مسلمانان عرب در سرزمین‌های فتح شده ایران باتکیه بر کوفه و بصره»، جریان‌های مهاجرت ثانویه عربی و نقش آن در تشدید تنش‌های سیاسی کوفه را به‌خوبی بررسی کرده، اما ناآرامی‌های کوفه را با در نظر گرفتن تأثیرپذیری از رویدادهای بصره تحلیل نکرده است. فخرانی در پژوهش «تأثیر والیان کوفه بر تغییر هویت سیاسی-مذهبی مردم کوفه از تأسیس تا سال ۶۰ ق.»، به طور خاص نقش والیان کوفه را مورد توجه قرار داده و برای دوره پیش از حکومت امام علی (ع) عمدتاً به توصیف رویدادها اکتفا کرده است. اگرچه این اثر در تحلیل نقش کارگزاران در تغییر نگرش مردم، چارچوب مفیدی ارائه می‌دهد، اما به طور مستقیم به تأثیر سیاست‌های عثمان بر هویت متمایز بصره و کوفه پرداخته است. علی الموسوی در اثر «التيارات السياسية في الكوفة حتى نهاية القرن الأول»، به بررسی جریان‌های سیاسی کوفه تا

پایان قرن اول هجری پرداخته و تمرکز خود را بر جریان‌های سیاسی-مذهبی این شهر در دوره اموی قرار داده است. چنین به نظر می‌آید که دوره شکل‌گیری اولیه و تأثیر تعیین‌کننده سیاست‌های عثمان بر هویت سیاسی کوفه به‌عنوان عاملی پیشامدی، در این اثر مورد تحلیل نظام‌مند واقع نشده است. این آثار به‌خوبی به تحلیل ماهیت درونی بحران‌های اجتماعی کوفه و بصره در دوره عثمان پرداخته و به ویژه تضاد بین فاتحان اولیه و اشراف قبیله‌ای را در کوفه به تفصیل شرح داده‌اند. باین‌حال، پرسش محوری که این آثار به‌صورت تطبیقی و در چارچوب نظری واگرایی به آن پرداخته‌اند، این است: ترکیب قبیله‌ای و الگوی فتوحات در دو شهر کوفه و بصره طی خلافت عثمان چگونه زمینه‌ساز واگرایی سیاسی آنها از یکدیگر شد و سیاست‌های عثمان چه تأثیری بر این روند نهاد.

۲. روش‌شناسی

این پژوهش از نوع مطالعات تاریخی بوده و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی ریشه‌های واگرایی سیاسی بصره و کوفه در دوره خلافت عثمان می‌پردازد. رویکرد اصلی، مطالعه موردی تطبیقی دو شهر بصره و کوفه به‌عنوان دو واحد تحلیل مجزا اما مرتبط است. هدف، ردیابی فرایند واگرایی سیاسی آنها از طریق تحلیل تعامل عوامل ساختاری (ترکیب قبیله‌ای) و کارکردی (فتوحات) است. روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و مبتنی بر تحلیل منابع دست‌اول (مانند طبری، بلاذری، ابن اعثم) و نیز پژوهش‌های معتبر ثانویه است. تحلیل داده‌ها به روش کیفی و با تأکید بر تفسیر و مقایسه تطبیقی صورت گرفته است.

۳. کارکرد فتوح در واگرایی هویت سیاسی بصره و کوفه

بصره و کوفه دو پایگاه نظامی عراق به‌شمار می‌آمدند که نیروی لازم برای فتوحات شرقی جهان اسلام را تأمین می‌کردند. اگرچه تاریخ دقیق بنیان‌گذاری این دو شهر به‌روشنی مشخص نیست؛ اما شکل‌گیری هسته اصلی جمعیت کوفه زودتر از بصره صورت پذیرفته است. ساکنان نخستین کوفه را عمدتاً شرکت‌کنندگان در نبرد قادسیه تشکیل می‌دادند، حال آنکه بصره بهره‌چندانی از جنگاوران قادسیه و جلولا نداشت (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۲۸؛ صالح احمد علی، ۲۰۰۴: ۱۴۸). در مقابل، جمعیت بصره بیشتر از قبایلی تشکیل شده بود که پیشینه‌ای در فتوح نداشتند. این ویژگی، از همان آغاز فتوحات باعث شد کوفیان خود را مقدم بر بصریان بدانند. مناسبات دو شهر، به خصوص نوع کنش‌های فاتحان نخستین متاثر

از این مقوله بود. سعد بن ابی وقاص، فرماندار کوفه، از همان روزهای نخست تأسیس بصره، با عتبه بن غزوان، والی این شهر، نامه‌نگاری می‌کرد و دستوراتی برای وی صادر می‌نمود (ابن سعد، ۱۳۷۴: ج ۷، ۴). دربارهٔ چگونگی آغاز حرکت عتبه به سمت بصره، دو روایت وجود دارد. بر پایهٔ روایت نخست، او از مدینه حرکت کرد و این اقدام به دستور مستقیم عمر بن خطاب انجام شد. روایت دوم می‌گوید عتبه در سپاه قادسیه حضور داشت و عمر به سعد نامه نوشت تا او را به همراه گروهی از جنگاوران قادسیه برای محافظت از نواحی جنوبی عراق اعزام نماید (ابن سعد، ۱۳۷۴: ج ۳، ۸۶). به نظر می‌رسد بتوان میان این دو روایت را چنین جمع نمود که اگرچه ممکن است شمار محدودی از اهل قادسیه با عتبه همراه شده باشند، اما اکثریت آنان در کوفه ماندند؛ این گروه کوچک نتوانستند در شکل‌دهی به هویت سیاسی بصره تأثیر تعیین‌کننده‌ای داشته باشند؛ بنابراین بصره فاقد عنصر کهنه سربازان قادسیه بود. شکل‌گیری کوفه با روند فتوحات عراق همسویی کامل داشت، درحالی‌که بصره در مرحلهٔ نخست به‌عنوان جبهه‌ای مستقل محسوب نمی‌شد. حتی پیش از اسلام، موقعیت بصره به دلیل بعد راهبردی، محل تقاطع راه‌های مواصلاتی در غرب فرات بود و نیروهای کمکی ساسانیان از این مسیر به جبهه اصلی نبرد اعزام می‌شدند (محمدی ملایری، ۱۳۷۹: ج ۲، ص ۴۰۵). براین اساس، ساکنان اولیهٔ کوفه، هستهٔ اصلی جنگاوران در فتوحات را تشکیل می‌دادند، درحالی‌که هسته اولیهٔ جمعیت بصره عمدتاً نقش نیروی کمکی را ایفا می‌کرد. "اهل‌الایام و القادسیه" که در دو نبرد سرنوشت‌ساز قادسیه و جلولاء به پیروزی رسیده بودند، در کوفه مستقر شدند. این در حالی بود که بزرگ‌ترین فتوحات بصره، از جمله فتح خراسان، چندین سال پس از تأسیس این شهر به وقوع پیوست. با این حال، برآوردها نشان می‌دهد جمعیت بصره در همان دورهٔ خلافت عمر به حدود جمعیتی کوفه رسیده بود (جبلی، ۱۹۹۱: ۱۶۱). فتح شوشتر و اختلافاتی که متعاقب آن میان اهل بصره و کوفه بروز کرد، می‌تواند گواهی بر این هم‌ترازی باشد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۲۲۹). با وجود این رشد جمعیتی، بصره تا آستانهٔ خلافت عثمان نتوانست از زیر سایهٔ کوفه خارج شود و به جایگاه مستقل و برابر دست یابد، اما می‌توان گفت روند آن از دوران عمر با مهاجرت بزرگ به بصره شروع شده بود. عمر بن خطاب توجه ویژه‌ای به کوفه داشت و دستورات متعددی برای آن صادر می‌کرد، تا جایی که این شهر را "جمعة العرب" نامید (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۰۹). وی والیان کوفه را به‌سادگی و با شکایات مردم برکنار می‌کرد، اما دستورات چندانی درباره بصره صادر ننمود. به نظر می‌رسد بصره تا اوایل خلافت عثمان،

باوجود استقرار قبایل پرجمعیت، از اهمیت راهبردی در فتوح برخوردار نبوده است. با این توصیف مطالعه سیر تحولات بصره و کوفه در دوره خلافت عثمان، الگویی از واگرایی ساختاری را نمایان می‌سازد که ریشه در تفاوت‌های بنیادین این دو شهر داشت. این واگرایی تنها محدود به تمایزات اولیه نبود، بلکه به مرور زمان عمیق‌تر شد و در نهایت به تقابل سیاسی کامل انجامید. جمعیت و شمار جنگاوران بصره در آغاز قابل مقایسه با کوفه نبود. در سال ۲۴ ق. که رومیان تحرکات نظامی داشتند و سپاه شام از عثمان درخواست کمک کرد، خلیفه از ولید بن عقبه، والی کوفه، خواست تا لشکری به یاری آنان بفرستد (طبری، ۱۳۸۳: ۲۰۹۲). اگرچه نمی‌توان به‌طور قطع گفت چرا عثمان از بصره درخواست نیرو نکرد، اما می‌توان اشاره داشت فاصله جغرافیایی عامل مهمی بود. افزون بر این، سربازان کوفه در این دوره تجربه بیشتری از هم‌زمان بصری خود داشتند. فتوحات بصره تا این زمان عمدتاً به محاصره و گشودن شهرها محدود می‌شد و با نبردهای بزرگ و سرنوشت‌سازی مانند یرموک یا قادسیه قابل مقایسه نبود؛ بنابراین، باوجود برابری احتمالی جمعیت دو شهر، کوفه در این دوره از برتری نظامی نسبتاً مطلق برخوردار بود. بصره تنها با گسترش فتوحات در اواخر دهه سوم هجری، به‌عنوان بازوی دوم عراق در کنار کوفه جایگاه خود را تثبیت کرد. کوفه که بخش عمده‌ای از رشد و شکوفایی خود را در دوره عمر تجربه کرده بود، طبیعی می‌نمود که نسبت به عثمان نگاه چندان مساعدی نداشته باشد، اما روند تحولات در بصره مسیری متفاوت را طی می‌کرد. محتمل است کارگزاران عمر به دلیل سیاست‌های متمرکز او، نقش چندانی در ایجاد برتری کوفه بر بصره نداشته باشند، اما این روند در دوران خلافت عثمان دگرگون شد. در واقع، برکناری ابوموسی اشعری از ولایت بصره به مسائل مربوط به فتوحات باز می‌گشت. بصریان، ابوموسی را به دوگانگی در رفتار و گفتار متهم می‌کردند درحالی‌که رفتارهای وی برای مردم بصره ناشناخته نبود (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۲۶ و ۴۳۳؛ طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۵۵). به نظر نگارنده، یکی از وجوه اعتراض بصریان می‌تواند به نوعی سهل‌انگاری ابوموسی و انتظارات فزاینده بصریان در فتوح بازگردد. در حقیقت، عثمان با اعطای اختیارات گسترده‌تر به والیان بزرگ خود، مانع از نفوذ سیاسی بصره نشد. بصره تا پیش از دوره عبدالله بن عامر، تنها بر مناطق جنوبی عراق، اهواز و فارس تسلط داشت و قلمرو آن تقریباً نصف قلمرو کوفه بود (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۶۱). این در حالی بود که کوفه در اوایل خلافت عثمان به فتوح خود ادامه می‌داد و در دوران ولایت ولید بن عقبه، بر مناطق مرکزی عراق، آذربایجان، کرمانشاه، همدان و حتی تا حدود ری

مسلط شده بود. با این توضیح دوره عثمان را باید نقطه اوج این واگرایی دانست. سیاست‌های جدید عثمان در عرصه فتوحات و انتصاب والیان، به گونه‌ای عمل نمود که مسیر دو شهر را کاملاً از هم جدا ساخت. بصره در دوره عبدالله بن عامر به اوج قدرت رسید و موفقیت‌های درخشانی در فارس، کرمان، سیستان و خراسان به دست آورد. این شهر صاحب قلمروی خاص، استان‌های بزرگ تابع و همچنین غنایم فراوانی شد. در این مقطع بصره به رقیبی جدی برای کوفه تبدیل شد. می‌توان گفت دوره عثمان برای بصره لحظه‌ای خوش محسوب می‌شد، درحالی‌که کوفه در این برهه قادر نبود غنایم بزرگی به دست آورد یا قلمرو نفوذ خود را گسترش دهد (جعیت، ۲۰۰۰: ۷۹). بدین ترتیب، بصره از یک ایالت نسبتاً کوچک در نیمه نخست خلافت عثمان، به قلمروی پهناور و تأثیرگذار تبدیل شد. در همین دوره، کوفه با انفجار جمعیتی ناشی از ورود قبایل جدید و همچنین چالش‌های فزاینده بین اشراف قبایل و جنگاوران نخستین مواجه شد. اگرچه ارتباط مستقیم عزل ولید بن عقبه با این مشکلات به وضوح مشخص نیست، اما به نظر می‌رسد عثمان کوشید با انتصاب سعید بن عاص، به منازعه بین فاتحان قادسیه و اشراف قبیله‌ای پایان دهد. سعید زمان قابل توجهی به همنشینی با نخبگان صاحب سابقه در اسلام اختصاص داد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۳۳۳؛ طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۸۸)، چرا که انبوه اعتراضات دینداران کوفه به ولید را دیده بود؛ اما مسائل کوفه بزرگتر از آن بود که با این اقدامات حل و فصل شود.

در سال ۳۰ق. عثمان به عبدالله بن عامر (والی بصره) و سعید بن عاص (والی کوفه) دستور داد تا به سوی خراسان لشکرکشی کنند و مقرر شد که هر یک زودتر به خراسان برسد، امیر آن منطقه گردد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۲۸۱). کوفیان با تأخیر حرکت کردند و در نتیجه، نیروی بصره فاتح خراسان شد. این شکست برای کوفیان بسیار سنگین بود و به نظر می‌رسد انگاره «عراق متحد» از همین زمان به بعد از بین رفته باشد. اعتراضات کوفیان به سعید بن عاص پس از این واقعه افزایش یافت (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۳۴۸)، هرچند سهم دقیق مسئله از دست دادن خراسان در این نارضایتی‌ها مشخص نیست. به طور قطع، خود خراسان به تنهایی برای کوفیان از اهمیت اساسی برخوردار نبود؛ بلکه فتح آن به دست بصره - که متشکل از قبایل کم‌اهمیت‌تر عربی بود - به شکل‌گیری تفاخرات قبیله‌ای در چارچوب شهرنشینی انجامید و در عمل، جریان مستمر فتوحات برای کوفه قطع شد. این رویداد برتری نظامی کوفه را خدشه‌دار کرد (زبیر بن بکار، ۱۳۸۶: ۱۳۳). فتح خراسان به دست بصریان، در نظر کوفیان ضربه‌ای هویتی و راهبردی بود. این رویداد نه تنها جریان مستمر

فتوحات و غنایم را برای کوفه قطع کرد، بلکه برتری نظامی آنان را تحت الشعاع قرار داد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۲۸۱). در نتیجه، فتوحات برای بصره عاملی برای همگرایی با حکومت مرکزی و برای کوفه عاملی برای واگرایی شد. به تدریج روابط کوفیان با عثمان تیره‌تر شد. باوجود توافق عثمان بر انتصاب ابوموسی اشعری، کوفیان سیاست‌های او را مانعی در راه شکل‌گیری جامعه‌ای با معیارهای اسلامی ذیل قدرت اهل الایام والقادسیه می‌دانستند. عثمان اگرچه در نامه‌ای به سعید بن عاص بر لزوم حفظ برتری آنان تأکید کرده بود، اما در عمل با واگذاری مناصب کلیدی به اشراف قبیله‌ای، گفته‌های خود را نقض می‌نمود. در این دوره، ساختار قدرت که در عصر عمر بر محور قریش و برخی از پیشگامان در اسلام استوار بود، به تدریج به سلطه امویان و اشراف قبایل تبدیل شد (هیندز، ۱۹۷۲: ۴۵۱). نقش اصلی عثمان در این زمینه، آگاهانه یا بدون آگاهی، تسریع دگرگونی‌هایی بود که ریشه در بستر تاریخی جامعه عربی داشت. سنت پیشااسلامی حاکم بر جامعه عربی که بر مبانی اشرافیت استوار بود، به سادگی تقسیم قدرت با صحابه و قاریان قرآن (قرآء) را برنمی‌تابید. در این میان، به نظر می‌رسد کوفه تنها پایگاه نظامی-شهری بود که جریان کهنه‌سربازان و پیشکسوتان فتوحات توانستند پایگاه قدرت خود را تا حد قابل توجهی حفظ کنند و در برابر سیطره اشراف مقاومت نمایند. تلاش‌های قاریان کوفه در اوایل دهه چهارم هجری نیز عمدتاً معطوف به همین هدف بود. در مقابل، وضعیت در بصره کاملاً متفاوت بود. این شهر نه تنها با حکومت عبدالله بن عامر والی خود مشکل حادی نداشت، بلکه به پشتوانه موفقیت‌های پی‌درپی در جبهه فتوحات و خروج تدریجی از زیر سایه کوفه در عراق، دور از ذهن بود که با کلیات سیاست‌های عثمان تقابل جدی پیدا کند (تقفی، ۱۳۷۴: ۲۳۴). ریشه اصلی اختلاف کوفیان با عثمان، به تسلط یافتن تدریجی اشراف قبایل بر ساختار قدرت باز می‌گشت. شهر کوفه با محوریت اهل الایام شکل گرفته بود؛ کسانی که خود را بنیانگذاران واقعی شهر و فرماندهان اصلی فتوحات می‌دانستند و تمایلی به واگذاری جایگاه و اعتبار خود به اشراف قبایل نداشتند. شخصیت‌هایی مانند جریر بن عبدالله و اشعث بن قیس اگرچه در فتوحات اولیه حضور فعال داشتند، اما رفتار سیاسی آنان عمدتاً تابع منطق قبیله‌ای بود. در مقابل، جریان کهنه‌سربازان فتوحات، به ویژه با قدرت‌گیری اشراف در کوفه مخالف و رویکردی فراقبیله‌ای در پیش گرفته بودند. باوجود واگذاری ولایت‌های مهم به خاندان عثمان، عمده اعتراض کوفیان معطوف به این موضوع بود که مناصب متعدد و تأثیرگذار در اختیار جریان اشراف قرار می‌گرفت. این سیاست به تدریج به تضعیف انسجام درونی کوفه

انجامید. اشرافی مانند اشعث و جریر تمایل مثبتی به حکومت سعید بن عاص نشان می‌دادند؛ چنانکه اشعث به ولایت آذربایجان و جریر به امارت قرقسیا منصوب شده بودند. درحالی‌که کوفیان به نوعی با برکناری ولید به دنبال نمادهای اسلامی بیشتر و افول جریان اشراف بودند، با تلاش‌های عثمان در ابتدای ولایت سعید بن عاص به خواسته خود نزدیک شدند، اما رفته‌رفته با نفوذ اشراف و موضع‌گیری سعید در مقابل کهنه سربازان، داستان شکل متفاوتی پیدا کرد. اشراف بعدها نیز نشان دادند که با جریان قاریان میانه خوبی ندارند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴: ۹۱ و ۷۰۷). اعتراضات کوفیان به سیاست‌های عثمان را می‌توان در دو سطح بررسی نمود: در سطح پنهان، ناکامی کوفیان در دستیابی به موفقیت‌های نظامی دوران خلافت عمر و پیشرفت چشمگیر بصره، تأثیر عمیقی بر روحیه آنان گذاشته بود. در سطح آشکار، ارجحیت یافتن اشراف قبایل و به حاشیه رانده شدن فاتحان نخستین، خشم عمومی را بر می‌انگیخت. افزون بر این، بخشی از نارضاایتی‌ها نیز به عدم اجرای صحیح قوانین اسلامی بازمی‌گشت، مسئله‌ای که به ویژه در دوران ولایت ولید بن عقبه به اوج خود رسید (طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۲۴). در مقایسه با کوفه، باید گفت اگرچه بصریان نیز گاه با عثمان مخالفت‌هایی نشان می‌دادند، اما این نارضاایتی‌ها هرگز به یک اعتراض همگانی و ساختاری تبدیل نشد و هیچ‌گاه همانند کوفیان، به کلیات رفتار سیاسی عثمان انتقاد نداشتند. موفقیت‌های نظامی پی‌درپی، افزایش درآمدها و خروج از زیر سایه کوفه، در این مسیر تأثیر بسزایی داشت. باین‌حال، به نظر نگارنده، مهم‌ترین عامل تمایز، عدم حضور جریان قدرتمند و اصیل اهل الایام و القادسیه در بصره بود. در عمل، جریان اشراف بصره - از جمله شخصیت‌هایی مانند احنف بن قیس و خالد بن معمر - هرگز با رقیب سیاسی داخلی همانند آنچه در کوفه وجود داشت، مواجه نشدند. این مقوله به انسجام کلی بصره نسبت به کوفه کمک کرد؛ بنابراین سیاست‌های عثمان چونان عاملی تشدیدکننده در واگرایی، بر شکاف‌های پیشین دامن زد و آن‌ها را به تقابل سیاسی کامل تبدیل کرد. در نهایت، کوفه به کانون مخالفت بدل شد، نه به دلیل تلاطم قبیله‌ای بیشتر، بلکه به این دلیل که سیاست‌های مرکز، هسته هویتی و منافع اقتصادی-نظامی آن را به طور پیوسته مورد تهدید قرار داده بود؛ تهدیدی که بصره به دلیل ساختار متفاوتش، آن را تجربه نکرده بود.

۴. کارکرد ترکیب جمعیتی اعراب در واگرایی بصره و کوفه

ترکیب قبیله‌ای به‌عنوان زیربنای ساختار قدرت اجتماعی، بستر تعیین‌کننده‌ای برای واگرایی سیاسی این دو شهر فراهم آورد. بصره با ترکیب متعادل و پیشینه همزیستی، ساختاری منعطف و همسویی داشت که امکان مدیریت متمرکز و جذب ناراضیاتی‌ها را فراهم می‌کرد. در مقابل، کوفه با ترکیب متناقض شمالی-جنوبی و رقابت دائمی، ساختاری چندقطبی و مستعد تعارض ایجاد کرده بود. مطالعه ترکیب جمعیتی و بافت قبیله‌ای بصره و کوفه، الگویی روشن از واگرایی ساختاری را نمایان می‌سازد که تأثیر تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت سیاسی این دو شهر داشت. این واگرایی تنها به تفاوت‌های کمی محدود نبود، بلکه به شکل‌گیری دو الگوی متمایز از سازمان‌یابی اجتماعی-سیاسی انجامید؛ لذا درک منطق شکل‌گیری عراق عربی برای تحلیل رویدادهای بعدی بصره و کوفه دارای اهمیت اساسی است. سکونت اعراب در عراق عمدتاً به دو شهر بصره و کوفه محدود می‌شد. باوجود وسعت سرزمین، دو پایگاه نظامی با جمعیت انبوه به وجود آمد که در این دو مرکز متمرکز بودند (مورونی، ۲۰۰۵: ۱۳۶ و ۱۵۴). اگرچه سواد عراق در دوران باستان متأخر، برخوردار از شهرهای زیادی بود، اما حضور نظامیان عرب در دیگر نقاط عراق متغی بنظر می‌رسد (طبری، ۱۳۸۳: ۳۰۶۴). بصره نیز شرایط مشابهی داشت اما روند متفاوتی را طی نمود. این روند شهرنشینی برای عمده قبایل عربی، به ویژه قبایل کوچ‌نشین و نیمه‌کوچ‌نشین، دشوار به‌نظر می‌رسید (طبری، ۱۳۸۳: ۳۰۶۴). جمعیت عرب عراق عمدتاً در دو شهر بصره و کوفه متمرکز شده بود. اگرچه شهرهای دیگری مانند مدائن و موصل نیز از حضور اعراب بی‌بهره نبودند، اما بین‌النهرین در این دوره، در اصل به معنای بصره و کوفه بود؛ این مقوله باعث می‌شود منطق رویدادها وضوح بیشتری یابد. بصره و کوفه از نظر بافت جمعیتی تفاوت‌های بنیادینی با یکدیگر داشتند. بصره با ترکیبی از قبایل گوناگون از جمله تمیم، بکر بن وائل، عبدالقیس، ازد و اهل‌العالیه - که اتحادیه متنوعی از قبایل بود - شکل گرفت. نکته قابل توجه این که حضور متنوع این قبایل که سابقه همزیستی پیش از اسلام داشتند، نوعی توازن قدرت طبیعی در شهر ایجاد کرده بود که با یکدیگر همزیستی و همسایگی داشتند. درگیری‌های درون‌شهری بصره عمدتاً در چارچوب رقابت‌های قبیله‌ای سستی باقی ماند؛ وجود این تعارضات گواه آن است که قبایل خود را تابع قبیله‌ای خاص نمی‌دیدند. بصره به دفعات دچار تضادهای درونی شد؛ اما نوع تلاطم آن با کوفه متفاوت بود. بنی تمیم، پرجمعیت‌ترین قبیله بصره رویکردی معطوف به امتیازخواهی محدود داشت، نه

قدرت طلبی تمام عیار؛ درحالیکه کوفه درگیر مسئله قدرت گرفتن اشراف در مقابل سابقان در اسلام بود؛ بنابراین تلاطم بصره شاید بیشتر از کوفه به نظر برسد؛ اما به اندازه کوفه عمیق و گره خورده با سنت های پیشااسلامی و اسلامی نیست. در واقع بصره محل تجمع تعدادی از قبایل بود که حتی شکل درگیری آنها در دوره اسلامی، تغییر خاصی با دوران پیشااسلامی نداشت. در مجموع، بصره چه از نظر ترکیب قبایل عربی و چه از نظر ترکیب جمعیتی اعراب با ساکنان بومی عراق، ساختاری یکنواخت تر و همگن تر از کوفه داشت (حسینی، ۱۴۰۲: ۷۵). این ویژگی، همراه با عدم حضور جریان قدرتمند «کهنه سربازان فتوحات»، اداره شهر بصره را برای خلیفه سوم به مراتب آسان تر از کوفه می ساخت. در مقابل، کوفه از همان آغاز با الگوی تقابلی در ترکیب جمعیتی روبرو بود. اسکان گسترده و متوازن قبایل شمالی و جنوبی - شامل کنده، همدان، مذحج در کنار بنی اسد، کنانه و قریش - این شهر را به عرصه رقابتی دامنه دار تبدیل کرد. این تنوع بسیار زیاد، به جای ایجاد تعادل، به پراکندگی قدرت و تشدید رقابت ها انجامید. باوجود جمعیت قابل توجه یمنی ها، حضور قبایلی چون بنی اسد، کنانه، خزاعه و قریشیان در کوفه، به رقابتی دامنه دار میان اتحادهای شمالی و جنوبی انجامید. تنوع بسیار زیاد عناوین و تعلقات قبیله ای نیز بر پیچیدگی اوضاع می افزود. این واگرایی در بافت اجتماعی، تأثیر مستقیمی بر مدیریت سیاسی شهرها گذاشت. در تحلیل ترکیب قبیله ای بصره باید تأکید کرد که مقصود نگارنده، عدم حضور قبایل شمالی نیست؛ بلکه عناصری از شمالی ها مانند بکر و تمیم در این شهر حاضر بودند؛ آنچه محور توجه است نسبت جمعیتی و میزان اثرگذاری این گروه هاست. اگرچه نسبت جمعیتی قبایل شمالی در بصره بیشتر از کوفه بود، اما نقش و نفوذ سیاسی آنان در کوفه به مراتب پررنگ تر بود. بر پایه سستی که از روزگار قادسیه برجای مانده بود، کوفیان عمدتاً تحت رهبری قریش قرار داشتند و در فرآیندهای تصمیم سازی، شمالی ها نفوذی تعیین کننده داشتند (طبری، ۱۳۸۳: ۲۰۸۹). در مقابل، بصره آمیزه ای از تصمیم گیرندگان مختلف قبیله ای را در خود جای داده بود و تعادل نسبی بیشتری در ساختار قدرت آن حاکم بود. از سوی دیگر، شمالی های حاضر در کوفه از حیث اعتبار و جایگاه اجتماعی، بر شمالی های بصره برتری داشتند. قبایلی چون کنانه، قریش، اسد و ثقیف در کوفه ساکن بودند، درحالی که قبایل شمالی بصره عمدتاً به بادیه نشینان پیش از فتوحات تعلق داشتند. تمیم، بکر بن وائل و عبدالقیس اگرچه از دیرباز در نواحی بحرین با یکدیگر همزیستی داشتند، اما از چهره های شاخص و رهبران قبایل شمالی به شمار نمی آمدند تا بتوانند توازن

قوا را به نفع خود و علیه یمنی‌ها برهم بزنند. این عدم تمرکز قدرت در میان شمالی‌های بصره، به حفظ تعادل قبیله‌ای در این شهر کمک می‌کرد و در نهایت موجب می‌شد بصره در مقایسه با کوفه از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار باشد. بصره و کوفه در روند مهاجرت‌های دوره عثمان نیز مسیرهای متفاوتی را پیمودند. تکمیل فتوح شام و اهمیت پایین فتوح مصر، مهاجران عرب را به سوی عراق آورد. باوجود سیل عظیم مهاجرت‌های دوره عمر به بصره، کوفه انتخاب بهتری بود؛ زیرا در دوره نخست عثمان وضع فتوحات بسیار بهتری نیز داشت (نجفی، ۱۳۷۷: ۴۷). از این رو می‌توان استنباط کرد که حجم مهاجرت‌های دوره عثمان به کوفه نیز بیشتر بوده است. این ادعا دست‌کم با روند موفق‌تر فتوحات کوفیان تا پیش از ولایت سعید بن عاص همخوانی دارد. با شکل‌گیری تقابل‌های فزاینده میان کهنه‌سربازان قادسیه و اشراف در کوفه، ورود مهاجران جدید تنها به تضعیف بیشتر موقعیت فاتحان نخستین انجامید. کوفه در آستانه عزل ولید بن عقبه، در وضعیت نیمه‌آشفته‌ای به سر می‌برد و زیر فشار امواج پی‌درپی مهاجران تازه‌وارد عرب قرار داشت. در چنین شرایطی، نه اشراف قبیله‌ای و نه صاحبان سوابق اسلامی، هیچ‌یک نتوانستند کوفه را سامان بخشند (هیندز، ۱۹۷۱: ۳۵۲). نمی‌توان گفت اشراف تا چه میزان از این مهاجرت‌ها متضرر شده‌اند؛ اما به وضوح مشخص است، به دلیل پایبندی مهاجران به سنت‌های قبیله‌ای و عدم نفوذ جریان کهنه سربازان در این قبایل، جهت‌گیری آنها در نهایت به سمت اشراف رخ داده است. بصره اما از قبل با سیل عظیم مهاجرت آشنا شده بود و اساساً شکل‌گیری شهر و حجم جمعیت رابطه نزدیکی با یکدیگر داشتند؛ درحالی‌که کوفیان، هسته نخست جمعیت خود را پیش از شکل‌گیری شهر شکل داده بودند. سیاست عثمان در تشویق مهاجرت به کوفه و به طور همزمان اهمیت‌بخشی به بصره را می‌توان بخشی از راهبرد خلیفه برای کاهش هیمنه کوفه دانست (طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۲۹). این سیاست، ناخواسته به تشدید واگرایی انجامید و مسیرهای متفاوت دو شهر را نهادینه کرد. به نظر می‌رسد او درصدد بود تا از نفوذ فاتحان نخستین در مرحله اول و از قدرت اشراف قبایل کوفه در مراحل بعدی بکاهد. مهاجرت گسترده به کوفه و دستورات عثمان به سعید بن عاص، حاکی از تغییر رویکردی است که احتمالاً جنبه ناگهانی داشته است (همان: ۲۱۲۹). گویا خلیفه سوم تمایل داشت از نفوذ قراء، اهل الایام و القادسیه و نیز اشراف قبایل بکاهد و به نوعی برتری و هیمنه کوفه را درهم شکند؛ هیمنه‌ای که عمر بن خطاب برای آن پایه‌ریزی کرده بود. سیاست اهمیت‌بخشی به بصره و تعریف این شهر به‌عنوان رکن دوم

عراق که از دوران خلافت عمر آغاز شده بود، با عثمان تداوم و گسترش یافت. مشخص نیست که عثمان تا چه میزان به پیامدهای این اقدامات اندیشیده بود؛ اما در نهایت، سیاست‌های او به کاهش تدریجی اهمیت کوفه در جهان اسلام انجامید. در نتیجه، واگرایی جمعیتی و قبیله‌ای بصره و کوفه را باید یکی از عوامل بنیادین تفاوت در سرنوشت سیاسی آنان دانست. ساختار تعادلی بصره زمینه مساعدی برای ثبات و وفاداری به خلافت ایجاد کرد، در حالی که ساختار تقابلی و چندپارچه کوفه این شهر را به کانون طبیعی اعتراض و مخالفت تبدیل نمود. این تفاوت‌های ساختاری، همچون بستری عمل کرد که سیاست‌های دوره عثمان در آن تأثیراتی کاملاً متضاد بر جای گذاشت.

۵. عملکرد سیاسی (واگرایی راهبردی) بصره و کوفه در برابر عثمان

مطالعه عملکرد سیاسی بصره و کوفه در برابر عثمان، الگویی از واگرایی راهبردی را نمایان می‌سازد که ریشه در تفاوت‌های ساختاری دو شهر و همچنین رویکرد متفاوت آنان در قبال سیاست‌های خلافت داشت. این واگرایی تنها به سطح اعتراضات محدود نبود، بلکه به تقابل در مبانی مشروعیت سیاسی انجامید. بر اساس عمده منابع کهن، تفاوت در عملکرد عثمان و عمر به عنوان مهم‌ترین عامل در واقعه قتل عثمان قلمداد می‌شود. در این میان، واگذاری مناصب کلیدی به امویان، نقطه فاصله گرفتن عثمان از عمر ذکر می‌شود (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۷: ۵۴). اگرچه خلافت عثمان به دو دوره متمایز تقسیم‌بندی می‌شود و گمان می‌رود مفاسد در دوره دوم آشکار شده باشد، اما مستندات تاریخی نشان می‌دهد که عثمان عمده مناصب مهم را در همان یک تا دو سال نخست خلافت به امویان سپرد یا آنان را در مناصب خود ابقا کرد (همان: ۵۳). بر این اساس، انگاره تشدید مشکلات صرفاً در شش سال پایانی خلافت، چندان منطقی به نظر نمی‌رسد (مادلونگ، ۱۳۷۷: ۱۲۵). به بیان دیگر، اگرچه نمی‌توان ادعا کرد که عملکرد عثمان در تعارض با سیاست‌های عمر نبوده، اما او این تفاوت‌ها را از همان ابتدای خلافت خود آغاز کرده بود. حکومت عثمان همزمان با دو روند مهم همراه بود: کاهش تدریجی نفوذ گروهی از صحابه که عمر ترویج‌دهنده آن بود و افزایش قدرت اشرافیت قبیله‌ای با ویژگی‌های پیشااسلامی. عمر تمایل داشت اقتدار اصلی در دستان خلیفه متمرکز باشد، حال آنکه عثمان برای والیان خود اختیارات بیشتری قائل بود. عمر همواره نگران حفظ هژمونی مدینه بود. بر این اساس، عمر افرادی را به رهبری منصوب می‌کرد که منافعشان در حفظ نظم موجود بود، نه لزوماً تمامی صحابه. از مهم‌ترین

اهداف او خشی‌سازی نفوذ رهبری سستی اشراف قبایل بود (هیندز، ۱۹۷۲: ۴۵۱). تغییر اصلی سیاست عثمان در مقایسه با عمر را می‌توان چرخش به سمت اشرافیت قبیله‌ای دانست؛ اشرافیتی که درصدد بود جریان فاتحان نخستین و رهبران دوره خلافت دوم را به حاشیه براند؛ این نوع نگرش موجب تشدید واگرایی در میان دو ناحیه گردید. چرخش عثمان از سنت حکمرانی عمر به سمت توانمندسازی اشرافیت قبیله‌ای، واکنش‌های کاملاً متفاوتی در دو شهر برانگیخت. برای کوفه که هویت سیاسی آن حول محور اهل الایام و القادسیه شکل گرفته بود، این چرخش به معنای به حاشیه رانده شدن کامل بود. این گروه که مشروعیت خود را از سوابق درخشان اسلامی و مشارکت در فتوحات اولیه می‌گرفتند، سیاست‌های عثمان را نقض عهدی نسبت به الگوی مشروعیت‌بخشی دوره عمر می‌دانستند. در مقابل، بصره که فاقد چنین هسته هویت‌ساز معترضی بود، این تغییر را به مثابه فرصتی برای پیشرفت تلقی کرد. والی بصره، عبدالله بن عامر، با بهره‌گیری از موفقیت‌های درخشانی که در فتوحات به دست آورد، به مشروعیت‌بخشی سیاست‌های عثمان در این شهر کمک کرد. ولید بن عقبه به میخوارگی و سوء مدیریت متهم بود (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۳۳۱). همچنین به دلیل انتساب به پدرش عقبه بن ابی معیط، از دشمنان پیشین پیامبر (ص)، با نفرت عمومی مواجه بود. با این وجود، طبری گزارش می‌دهد که اهل کوفه در پنج سال نخست حکومت او، ولید را بهترین والی خود می‌دانستند که تا آن زمان داشتند (طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۱۹ و ۲۱۲۷). این گزارش، تحلیل عملکرد ولید را پیچیده‌تر می‌سازد. در بررسی انتصاب‌های به ظاهر جانبدارانه عثمان، باید توجه داشت که بسیاری از این سیاست‌ها پیش‌تر توسط عمر بن خطاب پایه‌ریزی شده بود. معاویه سال‌ها پیش از خلافت عثمان والی شام بود و عبدالله بن ابی سرح نیز کمی پیش از مرگ عمر به فرمانداری جنوب مصر منصوب شده بود. این الگوها نشان می‌دهد که انتصاب‌های بعدی عثمان از خویشاوندانش، در واقع تداوم سیاستی بود که پیش از او توسط عمر بنیان نهاده شده و برتری‌جویی اشرافیت سستی مکه را ترجیح می‌داد (الحجری، ۲۰۱۰: ۱۲۷-۱۲۸). به نظر نگارنده، مسئله واگذاری مناصب به امویان بیش از آنکه ریشه در اعتراضات مردم کوفه و بصره داشته باشد، به رقابت‌های درونی خاندان‌های قریش مربوط می‌شود. اگرچه بصریان به رفتارهای ابوموسی اشعری و کوفیان به عملکرد سعید بن عاص و ولید بن عقبه معترض بودند، اما کانون اصلی اعتراضات بر مسئله فتوحات و عطای سالانه متمرکز بود که این مسائل نقش راهبردی در واگرایی آنها داشته است. اگرچه نوع دینداری تبلیغ‌شده توسط هر یک از والیان

کوفه و بصره برای ساکنان این دو شهر حائز اهمیت بود، اما هر دو این واقعیت را پذیرفته بودند که حاکمان عمدتاً از قریش یا از میان صحابه مورد اعتماد انتخاب می‌شوند؛ بنابراین علت قتل عثمان را نمی‌توان در انتصاب امویان محصور دانست. حتی این فرضیه که کوفه کانون اصلی مخالفت با عثمان بوده، از منظر تاریخی مورد تردید است. هرچند این شهر با جمعیتی متنوع از نظر اجتماعی - به ویژه با ورود نخستین گروه‌های نظامی قبایل عرب - بی‌تردید منبعی برای بی‌ثباتی سیاسی به شمار می‌رفت، اما ماهیت بی‌قرار سیاسی کوفه توسط راویان اسلامی در پرتو حمایت‌های آینده این شهر از قیام‌های علویان و خوارج علیه امویان و عباسیان، بزرگ‌نمایی شده است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۶۸، ج ۱۱: ۳۱؛ الحبري، ۲۰۱۰: ۳۲؛ گیب، ۱۹۵۵: ۷). شکل اعتراضات در دو شهر نیز از الگوی واگرایانه پیروی می‌کرد. اعتراضات کوفه دارای ماهیت ساختاری بود و به کلیت نظام حکمرانی عثمان معترض بود. این اعتراضات اگرچه تدریجی بود، اما روندی تصاعدی داشت (طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۹۳) و به تدریج از مسائل اقتصادی-نظامی به سمت مبانی مشروعیت سیاسی گسترش یافت. در مقابل، اعتراضات بصره دارای ماهیت موردی بود و به مسائل مشخصی مانند تبعید عامر بن عبد قیس (ابن قتیبه، ۱۹۹۲: ۱۹۵) یا مصادره اسب‌های حکیم بن جبلة محدود می‌شد (ابن شبه، ۱۳۶۸: ۱۱۴۷-۱۱۴۸). این اعتراضات هرگز به یک چالش جدی برای کلیت حکومت عثمان تبدیل نشد. روند شکل‌گیری اعتراضات به حکومت عثمان، اگرچه تدریجی، اما دارای روندی تصاعدی بود. برخورد توهین‌آمیز معاویه و عبدالرحمن بن خالد با سران معترض کوفه در تشدید و تسریع این اعتراضات تأثیری قابل توجه داشت (طبری، ۱۳۸۳: ۲۱۹۳). یکی از خطاهای راهبردی عثمان، برخورد توهین‌آمیز با نخبگان پرنفوذ کوفه بود. رفتار وی با شخصیت‌های پرنفوذ کوفه که از توانایی‌های نظامی و سخنوری برخوردار بودند، به تدریج جریان عمومی جامعه کوفه را به سمت مخالفت عمیق‌تر با خلافت او سوق داد. گویا مخالفت‌های کج‌دارمریز چهره‌هایی چون عبدالله بن مسعود و شاگردانش در کوفه، پشت دیواری به نام فتوحات جمع شده بود و تنها منتظر ظهور چهره‌ای اثرگذار مانند مالک اشتر بود تا زمینه‌ساز اخراج سعید بن عاص، والی مورد حمایت عثمان شود. تدبیر عثمان برای آرام‌سازی کوتاه‌مدت کوفه با انتصاب ابوموسی اشعری در ابتدا مؤثر واقع شد و فضای نسبتاً باثبات‌تری در شهر ایجاد کرد، اما این آرامش سطحی بود. از این مقطع به بعد، اعتراضات آشکار در کوفه کمتر متوجه شخص خلیفه شد، چرا که ما به ازای آن از صحنه خارج شده بود. بالاین‌حال، نگرش منفی نسبت به عثمان و

شیوه خلافت او کماکان در بطن جامعه کوفه تداوم یافت. عواملی همچون تداوم روند مهاجرت‌های گسترده به کوفه، توسعه قلمرو حکمرانی بصره، و پیچیده‌تر شدن روند فتوحات برای کوفیان، همچنان به عنوان زمینه‌ساز نارضایتی عمل می‌کرد و آن نگاه انتقادی را در عمق جامعه زنده نگه می‌داشت. برخی از پژوهشگران معتقدند جریان قراء، تنها با انگیزه‌ای دینی و تمسک به کتاب آسمانی دست به قتل عثمان زدند. این گروه که هیچ تصور روشنی از الگوی جایگزین خلافت نداشتند، پس از قتل عثمان ابتدا به حامیان علی (ع) پیوستند، اما سپس در نهروان به رویارویی با وی پرداختند (جعیط، ۲۰۰۰: ۷). با این حال، به نظر می‌رسد تحلیل واقعه قتل عثمان را باید فراتر از انگیزه‌های صرفاً دینی و در چارچوبی وسیع‌تر بررسی کرد. مهم‌ترین عوامل این واقعه را می‌توان در فاصله گرفتن تدریجی عثمان از سنت عمر و همچنین توانمندسازی اشراف قبایل جست‌وجو کرد. با در نظر گرفتن تدریجی بودن روند اعتراضات و غیرمنتظره نبودن قتل عثمان، به نظر می‌رسد قتل عثمان صرفاً برآمده از انگیزه‌های دینی نمی‌باشد. می‌توان گفت اگرچه کوفیان از مواضع سیاسی یکپارچه‌ای برخوردار نبودند، اما در مجموع رویکردی معترضانانه نسبت به خلافت عثمان داشتند. حضور فعال آنان در محاصره خانه خلیفه و همراهی در جنگ‌های علی (ع) گواه روشنی بر این ادعاست (نصرین مزاحم، ۱۴۰۴: ۲۰۵). با این حال، شواهد حاکی از آن است که حتی در صورت تمایل به برکناری عثمان، آنان دست به اقدامی فراتر از محاصره نزدند. می‌توان دریافت اگرچه شدت اعتراضات کوفه در مقایسه با دیگر نقاط جهان اسلام عمیق‌تر بود، اما ماهیت تدریجی و طولانی این روند و شکل دینداری کوفیان، آنان را از هرگونه واکنش شتابزده و هیجانی متمایز می‌ساخت. در مقابل، بصریان عموماً تمایلی به دگرگونی بنیادین در وضعیت موجود نداشتند. سطح اعتراضات آنان به عثمان محدود بود و حتی بنا بر برخی گزارش‌ها، نه تنها میلی به قتل خلیفه نداشتند، بلکه نیروی کمکی نیز برای یاری او اعزام کردند (طبری، ۱۳۸۳: ۲۲۵۳). دو شهر در محاسبات راهبردی خود نیز مسیرهای متفاوتی را پیمودند. کوفیان با درک اینکه سیاست‌های عثمان به زیان ساختار قدرت سستی آنان است، به تدریج به سمت تقابل تمام‌عیار حرکت کردند. اگرچه حتی آنان نیز در آستانه قتل عثمان، از اقدام فراتر از محاصره خودداری کردند. بصریان اما با عقلانیت محافظه‌کارانه، هرگونه اقدام جدی برای نجات عثمان را ارزیابی کردند. احتمالاً آنان

واگرایی سیاسی کوفه ... (ابوالفضل سلمانی گواری و محمد کربلایی حسنی) ۴۱۵

دریافتند که هرگونه اقدام برای جلوگیری از قتل عثمان می‌توانست خشم و دشمنی دیگر مناطق اسلامی را برانگیزد (طبری، ۱۳۸۳: ۲۲۵۳). این محاسبه سیاسی هوشمندانه، نشان از درکی عمیق از توازن قوای موجود داشت. هرچند مادلونگ این دست از گزارش‌ها — که از اعزام نیروی شامی و بصری برای نجات عثمان حکایت دارند — ساختگی می‌داند (مادلونگ، ۱۳۷۷: ۱۸۴). جعل این روایات خود گویای آن است که در بصره، بستر و مبنای لازم برای شکل‌گیری یک مخالفت گسترده و عمومی با عثمان وجود نداشته است.

جدول ۱. چارچوب تحلیل واگرایی بصره - کوفه در سده نخست هجری

ردیف	سطح تحلیل (واگرایی)	کوفه	بصره
۱	ساختاری	تقابل و چندپارگی قبیله‌ای (هویت تثبیت شده)	تعادل و انعطاف قبیله‌ای (هویت در حال شکل‌گیری)
۲	کارکردی	نهادهای متصلب (احساس افول و محرومیت نسبی)	نهادهای منعطف (توفیق و هویت‌سازی)
۳	راهبردی	افول نظامی (تقابل و تغییر)	موفقیت در فتوحات (وفاداری و انطباق)

(ترسیم نگارندگان)

جدولی که در بالا طراحی گردیده است به‌خوبی فرایند چندسطحی واگرایی سیاسی کوفه و بصره را نظام‌مند مشخص می‌نماید. در سطح ساختاری، ترکیب قبیله‌ای متعادل بصره در مقابل ساختار تقابلی و چندپارک کوفه قرار می‌گیرد. این تفاوت بنیادین، در سطح کارکردی فتوحات تشدید می‌شود: بصره با نهادهای منعطف خود به توفیق و هویت‌سازی دست می‌یابد، در حالی که کوفه درگیر نهادهای متصلب و احساس افول و محرومیت نسبی می‌گردد. پیامد این دو سطح، شکل‌گیری راهبردهای متضاد است: بصره با بهره‌مندی از موفقیت‌های نظامی، راهبرد وفاداری و انطباق را برمی‌گزیند، اما کوفه به‌دلیل افول نظامی، به تقابل و تغییر روی می‌آورد. بنابراین، بحران سال ۳۵ ق. نه یک اتفاق ناگهانی، بلکه نقطه اوج این واگرایی ساختاری-کارکردی بوده است.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با واکاوی رفتار سیاسی-اجتماعی کوفه و بصره در دوره خلافت عثمان، به این نتیجه می‌رسد که واکنش متضاد این دو شهر، نه یک اتفاق تصادفی، بلکه برآیند اجتناب‌ناپذیر تفاوت‌های ساختاری عمیق در ترکیب جمعیتی، هویت سیاسی و جایگاه اقتصادی-نظامی آنان، در تعامل با سیاست‌های خاص دوره عثمان بوده است. واگرایی سیاسی کوفه و بصره یک فرایند چندسطحی بود: سطح ساختاری (ترکیب قبیله‌ای): تعادل و انعطاف بصره در مقابل تقابل و چندپارگی کوفه. سطح کارکردی (فتوحات): توفیق و هویت‌سازی جدید بصره در مقابل احساس افول و محرومیت نسبی کوفه. سطح راهبردی: انتخاب راهبرد وفاداری و انطباق توسط بصره در مقابل راهبرد تقابل و تغییر توسط کوفه. سیاست‌های عثمان مانند سرعت بخشی عمل کرد که این تفاوت‌های ساختاری را به تقابل سیاسی آشکار تبدیل نمود. برای کوفه، این سیاست‌ها به منزله تهدید هسته هویتی و منافع اقتصادی-نظامی شهر بود. برای بصره، همان سیاست‌ها زمینه‌ساز پیشرفت و تحکیم وفاداری شد؛ بنابراین، مسیر متفاوت را نمی‌توان صرفاً نتیجه توطئه اشراف، انگیزه‌های دینی صرف یا انتصابات خویشاوندی دانست.

کتاب‌نامه

- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۹۹۲م). المعارف. تحقیق ثروت عکاشه. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- ابن سعد، محمد بن سعد. (۱۳۷۴) مترجم محمود مهدوی دامغانی، طبقات، تهران: ایران، فرهنگ و اندیشه
- ابن شبه نمیری، عمر. (۱۴۱۰ق). تاریخ المدينة المنورة. تحقیق فهیم محمد شلتوت. قم: دار الفکر.
- ابن‌اعثم کوفی، محمد بن علی. (۱۳۷۲). الفتوح. ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین. (۱۲۸۵ق/ ۱۸۶۸م). الأغانی. بولاق، مصر.
- الموسوی، علی سعدون هاتو. (۱۴۰۲). «التيارات السياسية في الكوفة حتى نهاية القرن الأول». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۳۷). فتوح البلدان. ترجمه و مقدمه محمد توکل. تهران: نشر نقره.

واگرایی سیاسی کوفه ... (ابوالفضل سلمانی گواری و محمد کربلایی حسنی) ۴۱۷

تقفی کوفی، ابراهیم بن محمد. (۱۳۷۴). الغارات. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.

جعیط، هشام. (۲۰۰۰م). الفتنه: جدلیة الدین والسیاسة فی الاسلام المبکر. بیروت: دار الطلیعة للطباعة و النشر

جعیط، هشام. (۲۰۰۵م). نشأة المدينة العربية الإسلامية الکوفة. بیروت: دار الطلیعة للطباعة و النشر. حسینی، سید امیر. (۱۳۹۷). «بررسی اوضاع سیاسی - اجتماعی و فرهنگی بصره از آغاز تا پایان دوره امویان». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی تهران.

حسینی، سید امیر. (۱۴۰۲). بصره و نقش آن در تحولات قرن اول هجری. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر.

زبیر بن بکار، القرشی. (۱۳۸۶). الأخبار الموفقیات. تحقیق اصغر قائدان. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل.

صمدی، زهرا و اکبری، امیر. (۱۳۹۳). «دلایل و عوامل موفقیت مسلمانان در فتح خراسان با تأکید بر سیاست های عبدالله بن عامر». نشریه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات، شماره ۳۴، صص ۲۱-۱.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۴). تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری). ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.

طیبی، سید محمد. (۱۳۹۰). «ریشه های اقتصادی قیام سال سی و پنج هجری». فصلنامه پژوهش نامه تاریخ اسلام، سال اول، شماره دوم، صص ۱۱۹-۱۳۷.

علی، صالح احمد. (۲۰۰۴م). الفتوحات الإسلامية. بیروت: شركة المطبوعات للتوزيع و النشر. فخرانی، جواد. (۱۳۹۷). «تأثیر والیان کوفه بر تغییر هویت سیاسی - مذهبی مردم کوفه از تأسیس کوفه تا سال ۶۰ ق». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز.

کائیدی، امیدعلی. (۱۳۸۴). «تاریخ بصره از آغاز تا پایان امویان (۱۳۲-۱۴ ق)». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری.

مادلونگ، ویلفرد. (۱۳۷۷). جانشینی حضرت محمد (ص): پژوهشی درباره خلافت اولیه. ترجمه گروهی (حیدررضا ضابط، محمدجواد مهدوی، جواد قاسمی، احمد نمایی). مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.

محمدی ملایری، محمد. (۱۳۷۹). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی. تهران: انتشارات توس.

نجفی، پرویز. (۱۳۷۷). «ایجاد شهرهای نظامی توسط مسلمانان عرب در سرزمین های فتح شده ایران باتکیه بر کوفه و بصره». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

نصر بن مزاحم مرقی. (۱۴۰۴ق). وقعة صفین. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی.

Djaït, Hichem. (1976). "Les Yamanites à Kūfa au ier siècle de l'Hégire". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19(2), pp. 148–181.

El-Hibri, Tayeb. (2010). *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*. New York: Columbia University Press.

Gibb, H. A. R. (1955). "An Interpretation of Islamic History - II". *The Muslim World*, 45(2), pp. 121-133.

Hinds, Martin. (1971). "Kūfan Political Alignments and Their Background in the Mid-Seventh Century A.D.". *International Journal of Middle East Studies*, 2(4), pp. 346-367.

Hinds, Martin. (1972). "The Murder of the Caliph 'Uthmān". *International Journal of Middle East Studies*, 3(4), pp. 450–469.

Jabali, Fu'ad. (1999). *The Companions of the Prophet: A Study of Geographical Distribution and Political Alignments*. Ph.D. Dissertation, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal.

Morony, Michael G. (1984). *Iraq after the Muslim Conquest*. Princeton, NJ: Princeton University Press.